

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СВОГО Й ЧУЖОГО

У статті в концептуальному аспекті розглянуто протиставлення понять *своє* і *чуже* в їх співвідношенні з поняттям *інше*. Визначено контексти антинормативного, аллюзійного вживання слів *свій* – *чужий*, смислові виміри слова *інший*. Описано дискурсні умови введення в кваліфікацію *свого*, *чужого* й *іншого* аксіологічних параметрів.

Ключові слова: лінгвоконцепт, текст, дискурс, семантичне поле, смисл, конотація, синонім, метафора, символ, фразема.

В статье в концептуальном аспекте рассмотрено противопоставление понятий *свое* и *чужое* в их соотношении с понятием *иное*. Определены контексты антинормативного, аллюзийного употребления слов *свой* – *чужой*, смысловые измерения слова *иной*. Описаны дискурсивные условия введения в квалификацию *своего*, *чужого* и иного аксиологических параметров.

Ключевые слова: лингвоконцепт, текст, дискурс, семантическое поле, смысл, коннотация, синоним, метафора, символ, фразема.

The article is dedicated to contrasting of concepts one's own and another's in their relation to concept other's. The contexts of antinomic and allusion usage of words one's own and another's, semantic dimensions of the word other's are determined. Discursive conditions of the introduction of qualification of one's own, another's and other's axiological parameters are described.

Keywords: linguoconcept, text, discourse, semantic field, sense, connotation, synonym, metaphor, symbol, phraseological unit.

Опис концептуальних понять *своє* й *чуже* ґрунтується на визначенні їхнього онтологічно-метафізичного смислу, що розкривається в категоріях семантики з орієнтацією на комплекс психоповедінкових, логічних, етнічних, культурологічних, соціальних, трансцендентних чинників, що ускладнюють кваліфікацію їхніх сходжень і розходжень. У власне лінгвістичному вимірі складність характеристики цих слів-понять пов'язана з можливостями їх субстантивної, трансформативними властивостями відповідних атрибутів, суб'єктів і предикатів, здатністю фразеологізуватися тощо. Семантичне поле на позначення *свого* й *чужого* втягує в орбіту своєї дії численні прономінальні, ад'єктивні, субстантивні форми.

Як зазначав Г.Г. Шпет, “людина є людина, і в своїх почуттях вона переживає – сприймає, ненавидить, любить, боїться, пам'ятає і т. д. – або природу, або себе, або інших – це і є психологія” [10, 142]. Через свідомість, виявлення свого ставлення до себе та іншого людина сприймає навколишній світ, себе в

цьому світові, причому докільця й усе те, що оточує людину або є предметом її мовомислення, може бути *своїм* і *чужим*, лінія розмежування за таким підходом є наскрізною. Усе, що поза людиною в її сприйманні світу, – *інше*, як *своє*, так і *чуже*, отождінше як поняття ширше за *своє* й *чуже*.

Індивідуально-авторське розуміння *свого* й *чужого* сполучається з колективістськими когнітивними настановами, зокрема з національно-специфічним світобаченням, що може корегувати власне особистісний поділ на *своє* й *чуже*. Національно-ментальні константи в осмисленні *свого* й *чужого* визначаються багатьма чинниками, пов'язаними зі способом життя, традиціями, звичаями, міфологемами кожного етносу, в усьому розмаїтті властивої йому психоповедінкової парадигми аж до виокремлення *свого* й *чужого* в суспільно позначеному вимірі. У сучасному українському психотипологічному просторі посилення відчуття *свого* на протигагу *чужому* викликане процесами національно-культурного відродження, праг-

ненням, з одного боку, відокремити *своє* від *чужого*, з другого, – прийняти певні чужі цінності, зокрема європейські; в основі цих настроїв і відчуттів знаходиться означення своєї окремості як національної спільноти.

Подібні підходи до концептуалізації *свого* й *чужого* відомі з наукової літератури. На думку Ю.С. Степанова, протиставлення “Свої” – “Чужі” “знаходиться в найтіснішому зв’язку з самосвідомістю етноса та його стереотипом поведінки” [7, 142], отож має передовсім соціально визначене, а не власне побутове підґрунтя. Розрізнення *свого* й *чужого* має історико-культурологічне коріння. За свідченням цього ж ученого, на розуміння слова *чужий* вплинула його можлива контамінація з концептом “Чудо” – “явищем, що не пояснюється природним порядком речей” [там само] (*чудо* сприймалося первнями “не як надприродне на протигагу природному, а лише як незвичне на протигагу звичному” [1, 203]), відповідно поняттю *чужі* властиві смислові нашарування, зумовлені неприйнятністю одним етносом іншого.

Е. Бенвеніст убачає у *свій* відгомін поняття ‘*свобідний*’, наполягаючи на історично спільному корені слів, причому йдеться про значення не ‘звільнений від чого-небудь’, а ‘належний до етнічної групи, що надає людині привілеї, яких не має чужинець і раб’ [2, 356]. Прикметна в цьому сенсі фразема *сам свій пан* (*сам собі пан*) ‘незалежна, вільна у своїх діях, вчинках людина’: “Ось тут, у тім затишнім кабінеті, обставленім хоч і не багато, та по моїй уподобі, я *сам свій пан*” (І. Франко) [ФС, 2, 779].

Саме звернення до українських словників різних типів засвідчує достатньо різнобарвну картину словесних позначень *свого* й *чужого*, якщо їх сприймати як концептуальні поняття, адже “концепти не пов’язані «намертво» й жорстко з яким-небудь одним словом, вони начебто «ширяють» над словами, вступаючи у відношення з

різними словесними формами й тим самим «синонімізуючись», здебільшого у доволі примхливих і попередньо не передбачуваних видах” [7, 136; див.: 5, 14–16].

Прикметно, що синонімічні словники української мови містять часом семантично відмінні паралелі на позначення *свого* й *чужого*. Так, в академічному “Словнику синонімів української мови” слово *свій* входить у синонімічний ряд *близький, свій, рідний* з позначкою до двох останніх слів ‘підсилювальне’ [СС, I, 70], *чужий* – у синонімічні ряди з домінантою *іноземний* – *чужоземний, чужий, чужинський, чужинницький, чужинний, чужоземський*, розм. *чужосторонній*, розм. *чужинецький* [СС, I, 644], з домінантою *нетушевний* – *чужий*, розм. *сторонський, прийшлий, зайшлий*, розм. *захожий, приїжджий, заїжджий*, розм. *наїжджений, прибулий*, розм. *приблудний* [СС, I, 1012]; з домінантою *сторонній* – *чужий, побічний* [СС, 2, 691].

Отож провідні в концептуальному сенсі поняття *свій* і *чужий* займають у синонімічних рядах словника здебільшого не домінантне місце, поступаючись більш конкретизованим у своїх значеннях атрибутивним найменуванням, здатним передавати доволі широкий набір основних і додаткових смислів. Винесення слів *свій, чужий*, а також *інший* в ініціальну позицію семантичних полів, з одного боку, створює передумови для виділення концептуалізованих понять, з другого, відкриває перспективи включення в таке поле значно ширшого кола можливих позначень, при цьому частина словникових синонімів, що займають ініціальні позиції, переміститься на периферію поля або й вийде за його межі.

У смислове оточення лінгвоконцепту *свій* входить набір слів на кшталт *близький, рідний; свій, мій, наш; батько, мати, брат, сестра, син, дочка, тесть, свекруха, кум, кума, свояк* тощо; *друг, приятель, побратим, колега, товариш;*

однодумець, земляк, односелець, родич і под. У колі позначень концепту *чужий* виокремлено слова *чужинський, чужоземний, іноземний; твій, ваш, його, їхній; інший, інакший; чужинець, чужак, іноземець* і под. У цей континуум слів-понять зараховано позначення із запереченням: до *свій* – *не твій, не ваш, не його, не чужий*, до *чужий* – *не свій, не мій, не наш, не рідний, не близький, не родич* і под., а також описові вислови на кшталт *близький до ..., далекий від...* та ін., але для реалізації цих численних основних і додаткових смислів мають бути створені пресупозитивні умови, фонові настанови тощо. Кваліфікація *свого* – *чужого* за участі заперечення створює своєрідну картину неантонімічних семантичних відношень, за яких частково зберігається зв'язок, конотативне “відголосся” найменування без заперечення; отож *не свій* – ще не остаточно *чужий, не чужий мені чоловік* – ще не *свій*, але вже *близький до свого*.

До семантичного поля на позначення *чужого* наблизена низка слів із домінантою *зайда* – *заброда, заволока, приплуда, заблуда, приплентач* [ПСС, 121]; ці забарвлені конотаціями негації субстантиви можуть посилювати свою оцінність завдяки атрибуції; пор.: “*зайшли зайди / заїжджі заброди / залітні приплуди / вони зневажають нашу мову / вони зневажають наші пісні / вони зневажають наших прадідів*” (В. Голобородько), де субстантиви на позначення ‘чужого в нашій хаті’, підсилені прикметниками (*зайшли, заїжджі, залітні*), супроводжуються текстовим коментарем до дії *зневажають*: вони чужі тому, що кваліфікується як “своє” (*наша мова, наші пісні, наші прадіди*). До цього ж таки семантичного поля тяжіють слова з іще більш різкою негацією: *ворог, окупант, загарбник, супротивник, іноходець*.

Щодо *своїх*, що перейшли на бік чужинців, уживаються слова з різко негативною оцінкою: *зрадник, зрадець, запроданець; яничар, перепроданець, пе-*

рекинчик, перекидько, перебіжчик, перевертень, зрадливець, відступник, ренегат, христопродавець, іуда; пор. народжене нещодавно щодо народних депутатів, що перейшли в іншу фракцію, презирливе визначення *тушка*. Зрадити *своїм* найчастіше означає вчинити дійство або вороже, або таке, яке гірше від ворожого; зрада здебільшого не має прощення; пор. поєднання понять *зрадник* і *ворог, чужинець*: “*Зрадник зогніє в чужій землі, зотліє в забутті, бо він був ворогом свого народу, чужинцем у своїй нації*” (Ю. Мельничук).

У багатьох контекстах *чужий* протистоїть не стільки *своєму*, скільки *рідному*; *рідний* може містити спільні з *чужим* конотації ‘той, що належить кому’, ‘близький за спільним місцем проживання’; пор. при зіткненні понять *чужий* і *рідний*: “*Час минав, і став помалу / Рідний степ він забувати, / Край чужий, чужі звичаї / Як за рідні уважати*” (М. Вороний), де повторювані атрибути *рідний (степ), рідні* (імплицитні *край, звичаї*) і *чужий, чужі* (*край, звичаї*) набувають антонімічного характеру, особливо за умов повторення стрижневих слів. *Чужий* синонімізується з *ворожий*: “*Краще в ріднім краї милім / Полягти кістьми, сконати, / Ніж в землі чужій, ворожій / В славі й шані пробувати!*”; і далі: “*Байраками та ярами / Неуголено проходили – / В рідний степ, у край веселий / Проступали, поспішали*” (М. Вороний).

Складне й неоднозначне за смисловою структурою поняття *інший*. Це обов’язково не *свій*, часом *чужий*, але здебільшого якийсь третій – ближчий до *свій*, ніж до *чужий*.

Визначаючи примат *Іншого* для формування самосвідомості, Н.Д. Арутюнова окреслює його функціонування як шлях пізнання себе, отож і *мого, свого*: “*Завдячуючи існуванню Іншого людина здатна винести судження про себе самого як про об’єкта. Пізнаючи себе, ми пізнаємо свій образ у своїй свідомості. Інший відкриває мені мене. Він*

констатує мене як зовсім новий для мене тип. Моя особистість одержує додаткові параметри” [1, 647–648]. Побудоване на протистоянні *Я – Ти*, така концепція *Іншого* відкриває можливості розрізнення *свого* й *чужого*: адже саме наявність *Іншого* визначає “моє я” і “твоє я”, *моє* стає таким тільки через визнання *іншого*, *чужого*. Нерідко в семантиці *іншого* присутня виразна конотація ‘незнайомий’, навіть ‘незрозумілий’, але зазвичай не ‘ворожий’. З *іншим* можна й варто знайти спільну мову, із *чужим* – навряд чи, принаймні значно важче, ніж з *іншим*. У багатьох контекстах *інший* зближений з *другим*, тобто з поняттям ‘відмінний’, ‘не такий, як ми’: “Я б думкою спинивсь в *другім* небеснім світі, / Куди і сяйво зір не доліта” (О. Олесь), де *другий* передає додаткові конотації ‘невідомий’, ‘незнайомий’; пор.: “А там, вище, в безодні туманній, / В тишині, як на лоні мети, / В золотосяйнім блискучім убранні / Плинуть *інші* далекі світи” (Є. Плужник).

Типологічно виправданим є протиставлення понять *наше* – *інше*, у певних контекстах ці назви можуть будуватися на умовах заперечення: *нашого* в ім’я *іншого* або навпаки – *іншого* в ім’я *нашого*; пор., наприклад: “В давніх літописах *наших* / Єсть одно оповідання, / Що зворушує у серці / Найсвятіші почування. / Не блищить воно красою / Слів гучних і мальовничих, / Не вихвалює героїв / Та їх вчинків войовничих. / Ні, про *інше* щось говорить / Те старе оповідання” (М. Вороний).

Протистояння *я – інший*, *ти – інший*, *ми – інші* має в основі визначення особистого, власного таким, що не збігається з чужим особистим; це *інше* може не бути чужим, тоді воно відокремлене від власного *свого*, але не обов’язково антагонічне йому: “Більше тебе не буде. / Завтра на цій землі / *Інші* ходитимуть люди, / *Інші* кохатимуть люди – / Добрі, ласкаві й злі” (В. Симоненко). Нерідко виявляє себе мотив: усе зроблю

особисто для тебе, для інших – не хочу й не можу (настрої побудовані на відданості *своїм*): “але я не мав більше / для *іншого* вітра / для *іншого* ясена / для ще одної милої ні рядочка” (І. Калинець). Виразного значення ‘єдино можливий’, ‘виключно такий, не якийсь ще’ набувають вислови на кшталт *іншого немає*; це вираження найвищої якості свого, рідного, незамінного чимось іншим: “Отчизни *іншої* нема в нас і не буде, / Ми кров’ю матері не вмієм торгувати!” (М. Рильський).

У трактуванні *іншого* передовсім визначається його антиномічні співвідношення зі *своїм* і *чужим*; звичайно, це переважно чуже, але не завжди: *чуже* має конотації ворожості, *інше* – ні; в *іншому* присутні конотації ‘не своє’ й ‘не чуже’, часом ‘не ясне’, ‘не зрозуміле’, часом – ‘не цікаве’, ‘віддалене’, ‘не потрібне’. Водночас *чужий* – здебільшого *інший*, а *свій* – не *інший*; часом *своє*, близьке, якщо воно малопрístupне, відмінне від звичного, стандартизованого, стає *іншим*. *Інше* – поняття багатозначне, не завжди прозоре у своєму глибинному значенні; *інший* – це *другий*, *сторонній*, *інакший*, *новий*, *новітній*, *протилежний*, *супротивний*, *якийсь*, *який-небудь* і под. [див.: СС, 2, 494, 938].

Значення посесивності в її первинному наповненні робить атрибут *свій* поширенішим від *чужий*, причому він уживається в різноманітних вимірах – щодо предметів, явищ, подій, фактів, висловлень і т. д., у субстантивному вигляді – як узагальнення щодо майна, стану й под.: “Я киваю йому головою *своє* “не знаю”, сам хочу думати про Кванчука, але якимсь напруженням волі встаю і зразу ж присідаю, бо на дорозі майорить під вітром червона хустка (я із *свого* *лігва* бачу тільки хустку)...” (Г. Косинка). *Свій* може позначати належність першій, другій і третій особі: “І ось він прийшов, великий будівник, і *своїм* *духом*, *своїм* *витвором* оживив цей пустинний простір” (О. Гончар). *Свій* як позначення належності тому, з

позицій якого йде мова, протистоїть атрибуту *твій*, що вказує на належність іншому: “Я долю тепер не мину і твою – / жду тебе, парубче, у батьківській хаті, / у твоєму Ріднім краю” (В. Симоненко). *Свій* може передавати смислові конотації ‘власний’, ‘особистий’, ‘належний лише мені’; зближення в одному контексті й близькому значенні слів *свій* і *власний* засвідчує їхню можливість синонімічності: “На мент єдиний залиши / *Свій* сум, думки і горе – / І струмись власної душі / Улий в шумляче море” (О. Олесь).

Свої – це ті, що належать одній родині, одній громаді, одному соціальному, політичному об’єднанню, одній національній спільноті і под.; у такому значенні *свої* субстантивується, причому часто-густо текст містить вказівку на тих, про кого йдеться: “Біля околиці він [Катранник] зліз, а хлопці, скрутивши на бокову коротшу дорогу, подалися доганяти *своїх*” (В. Барка) (спочатку було названо *своїх* – *хлопці*); пор. у розмовному вираженні: – *Хто?* – *Свої!* (*Ми свої!* може набувати саркастичного звучання: ‘свої’ лише зовні, за родинністю, а ‘за духом’ – чужі: “Що ми *свої* (хай знає світ) – / Цвірінькнем тихо “Заповіт”. І. Драч).

Своє звичайно включає не лише ‘моє’, а й ‘інше’, причому частину *іншого* може складати *чуже*. *Своє* може сприйматися через призму *іншого* навіть за умови, коли йдеться про ‘власне своє’, ‘невід’ємне від себе’, зокрема тоді, коли йдеться про внутрішньо усвідомлене перевтілення себе в *іншого*, про себе як *іншого*: *Я сам не свій*; пор. під час вираження невизначеності, усвідомлення проміжного стану людини: *свій не свій, але і не чужий; і не свій, і не чужий*; під час передачі метаморфоз: *свій став чужим (чужий став своїм)*; визнаючи особистісне на протигагу *чужому*: *свій серед чужих*.

Якщо йдеться про значення належності, переданої займенником *свій*, то її носій як 3-тя особа може набувати нега-

тивного забарвлення, як, скажімо, у контексті, де паралельно вжито *свій* як близький, позитивний і *свій* як такий, що належить *чужому*. Порівняймо: “Від якогось часу гетьман помічав у *своїх* вірних усяке хитання. Особливо з тої пори, як цар проголосив *свій* другий маніфест, це хитання більш помітним стало. І не дивно. Цар обіцяв простити всякого, хто протягом одного місяця від зрадливого гетьмана до *свого* законного володаря верне” (Б. Лепкий), де *своїх* визначає прихильників Мазепи, *свій* – належний цареві, *свого* передає значення належності собі з погляду царя, але не обов’язковості визнання царя *своїм* з позицій козаків.

Негативні конотації виявляються й тоді, коли йдеться про відбір якоюсь групою людей, наближених до неї на протигагу тим, хто не входить у коло “обраних”: *своя людина* може означати ‘той, хто є потрібним для вирішення тих чи інших справ, часом сумнівної якості’. Скажімо, відомий на західноукраїнських теренах давній вислів *свій до свого по своє*, що мав первинне значення ‘купуєте те, що виробили свої’, у переносному вживанні може набувати конотацій ‘допомагаємо тільки своїм’. Порівняймо в тексті, де йдеться про сучасні переваги для “обраних”: “Що тут скажеш, давній галицький принцип «*Свій до свого по своє*» наші політики реалізують на повну катушку. І то вже дрібниці, що предки мали на увазі всіх українців Галичини, а це лише вузьке коло обраних” [журн. “Егоїст”, Львів, 2013, № 4 (13), 15].

Поняття *свій* і *чужий* визначаються “точкою відліку”: те, що для одних *своє*, для іншого *чуже*, якщо щось перейшло в підпорядкування мене, нас, воно з чужого стає своїм, і навпаки, *своє* може ставати чужим; ці взаємні переходи природні, синергетичні. Якщо читаємо: “Моя любове! Я перед тобою. / Бери мене в *свої* блаженні сні” (Л. Костенко), розуміємо, що *свої* стосуються іншого, чужого (попри те, що йдеться

про близьку авторові людину). З іншого боку, *свій* може позначати належність не лише конкретній особі чи, скажімо, групі осіб, а й великим спільнотам, народам, людям загалом; тоді *свій* передає значення належності і мовцеві, і багатьом іншим, тобто чужим: “Прости мені, Боже, / Гріхи немалі, / Що вчинив я з любові / До своєї землі. / Я вірив комуні – / Цього не таю – / Та прозрів я від болю / За мову *свою*” (Д. Павличко).

Зрештою, *свій* може входити в метафоризовані вислови, тоді йдеться не про належність конкретному предметному об’єкту, а про потенційну можливість такого віднесення. Скажімо, у рядках “Завірюха стугоніла, вила, / А мороз гострив *свій білий ніж*” (І. Драч) мороз, що гострить *білий ніж*, – лише образ снігової заметілі. Можливі контексти, де поняття *свої* вводиться лише для того, щоб показати, що їхня належність до різних осіб, об’єднаних родинною чи іншою близькістю, протистоїть одна одній, отож є “справжні” свої і свої, що стали чужими: “І взялися кров’ю поля і гаї, / Бо рубались, бились ріднії, *свої*” (П. Тичина).

Контексти зі словом *чужий* засвідчують перевагу власне побутових умов його вживання, тобто це той, ‘який не перебуває в близьких взаєминах з кимнебудь, не пов’язаний спільністю умов життя, праці; сторонній’ [СУМ, т. XI, с. 378]. Вислови з компонентом *чужий* підтверджують ідею усвідомлення його смислу саме в сенсі неприйняття тих чи інших форм співжиття; пор.: *Чужа кістка не лізе в горло* (прислів’я). *Чужий* – не свій, інший, і вже первинним стає значення ‘той, кого не розуміємо’, ‘той, який викликає застереження’, ‘той, кому не можна мати віри’ і под.

Своя, рідна земля антагоністична *чужині*, це протистояння відчувається особливо гостро, якщо суб’єкт перебуває за межами рідного краю; його обриси виглядають особливо привабливими, а *чужина* викликає лише негативну оцін-

ку. Порівняймо, наприклад, у О. Олеся: “Чи вгледжу ще *свою* країну, / Чи може, тут, на *чужині*, / В зиму на вулиці загину. / І дзвін не вдарить по мені... / У сні угледіти б *свій* край / І голос матері почути” (зі збірки “Чужиною”). Часом *свій край* сприймається як чудовий у минулому й занепащений нині, коли його нищать вороги (приховані *чужі*, ворожі сили); рефреном повторює Б. Лепкий слова: “І в мене був *свій* рідний *край*” (його вже немає, якого знищили: “А нині там земля порита...”; “А нині з сіл сліду немає...”; “О краю мій! Свята руїно...”).

Відгородження від *свого*, рідного ще не означає переходу до *чужого*; психоповедінковий стереотип, коли *свій* сприймається як чужий, стає показником низьких морально-етичних норм. Прикметне в цьому сенсі відоме прислів’я *Бий свого, щоб чужий боявся* характеризує позицію людини, яка не дотримується моральних цінностей, готова образити будь-кого: “А над серцем гопака / Панство з України / У червоних чобітках / Пробива до спини. / *Дави свого*, слава Богу, / Щоб *чужий* боявся, / Щоб іти в таку дорогу / І не замірявся” (І. Драч). З іншого боку, *свій* може ставати *чужим* за соціальними прикметами, за цих умов *свій* і *чужий* об’єднують в одну групу й фактично не розрізняють; створюється свого роду антиномічне поєднання *свій–чужий* як неподільна цілісність; пор.: “То служимо в *своїх* панів, / Як Бог велів і цар велів, / То мостимося до *чужих* / І в урнах порядкуєм в них” (І. Драч).

Переїнятися чужим, стати на бік чужого, яким би привабливим воно не здалося в ментальному аспекті, сприймається як зрада своєму, рідному, етнічному; межа між запозиченням кращого в чужому й повним його неприйняттям нерідко втрачається. Схиляння перед *чужим* (космополітизм) має у свідомості багатьох засуджуватися, оскільки протистоїть відчуттю *свого* як первинного, споконвічного, материнського,

такого, що не підлягає заміні чужим. Крайні позиції щодо відкидання будь-якого *чужого* супроводжуються зазвичай поясненнями доволі широкого спектра, з посиланням на історичні передумови, традиції свого народу, ворожість чужих етносів і под. Порівняймо висловлені в історичному романі Ю. Мушкетика думки отамана Сірка щодо “запроданців”:

“Й не всім треба його воля. Рабство – воно іноді таке солодке! Куплений зрадою бог дорожчий, ніж той, з яким народився. Милішими стають і *чужі* слова, й одіж, і звичаї. Тоді для чого ж навчають тих слів матері? Для чого вони є на світі? Для чого бережуть звичаї батьки? Для того, щоб діти обміняли їх у *чужому* краї, як розмінюють на жмені мідяків золотий гріш?! *Чужі* звичаї можуть бути й гарними, але ж вони – *чужі*. Тільки потурнаки міняють *своє*, батьківське, на *чужинське*... Народила мати дитя, виспівала йому всі пісні, а в тих піснях – піт і кров дідів і прадідів, а тепер цей чоловік проміняв рідну пісню на *чужинську*, вищідив з *свого* серця кров дідів і прадідів та налив *чужої!* У *чужому* краї тепліше сонце, у *чужому* краї солодші плоди”. Отож *чуже* сприймається на ґрунті протистояння *своєму*, рідному в різних “іпостасях” – у мові, пісні, звичаях, роді, умовах життя, що й дає змогу визначити антагоністичні поняття: *чужий край* – не *свій*, ворожий.

В українських текстах образи *свого* й *чужого*, посилені етнопсихологічним чинником, виявляють себе, зокрема, у сполученнях із символізованим субстантивом *хата*. Поняття *своя хата*, *чужа хата* передбачають наявність конотацій оцінності, додаткового смислу: щодо *своя хата* – ‘щось дуже рідне, батьківське, материнське’, щодо *чужа хата* – ‘щось недобре, зле, майже вороже’. Порівняйте в народній пісні: “Не піду я за тебе – / Нема хати у тебе”. / “Підеш, серце, в *чужую*, / Поки *свою* збудую, збудую”... / “Постав хату з лободи, / А в *чужую* не веди...” / “*Чужа хата* така, / Як свекруха лихая, лихая”,

де за образами-символами *своєї* і *чужої хати* постає картина світу українського села з родинними взаєминами, владою свекрухи й под.

Узагальненого смислу набувають образи *своєї* і *чужої хати* в текстах, де ці поняття позначають рідне національне й чуже іноземне. Прикметна в цьому сенсі дума-казка С. Васильченка “Ось та Ась”, де образ *своя хата* переростає в символ ‘рідна земля, вітчизна, неприступна для загарбників’: – “А чого ж воно так, щоб мені в *своїй хаті* меншувати, а тобі, прибуді, старшувати?” (*прибуду* – образ чужинця); “Тоді козак Ось присягу пам’ятає, голий і босий із *своєї хати* в дорогу рушає”; “Світ йому заморочився, до *своєї хати* дороги не знає, серед битого шляху спиняється...” Образ *своєї хати* переданий у сатиричній казці також через утворення *його хата*, а далі і *наша хата* (отож від власної хати до спільної хати свого народу): “І очі добрі люди Осеві розв’язували, і стежку йому до *його хати* показували” (тим, хто забув свою рідну домівку, потрібно допомогти віднайти її знову); “Тоді як не вхоплять – одне за рогац, друге за лопату: – Геть, москалю, з *нашої хати*” (це вже не Осина, а спільна загальноукраїнська хата). Хата антипода Ося – Ася не названа, бо він її на чужій землі не має, але лише прагне чужу йому хату зробити своєю (йому належать слова: – Хорошо в *этой хате* хозяином быть, припеваючи жить да поживать”).

Високого рівня узагальнено-символічного значення набуває сполучення *своя хата* в прислів’ї *Своя хата – своя правда* (М. Номис), пор. у Т. Шевченка: “В *своїй хаті* своя правда, і сила, і воля”, де образ *своєї хати* усвідомлено як зосередження найвищих морально-етичних цінностей. Менш поширений, але близький до символічної рідної хати образ батьківського дому, переданий як *свої пороги*: “Мене водило в безвісті життя, / Та я вертався на *свої пороги*” (Д. Павличко).

Уведене в обіг символічне поняття *чужого поля*, що ґрунтується на ідеї межі між *своїм* і *чужим*, часом з елементами уславлення *свого*, але частіше з конотаціями заздрощів, принаймні протиположності одного іншому, що породжує алюзії, антиномічні смисли; у метафоричному сенсі *чуже поле* – це чужина, далека від рідного краю земля: “І якщо впадеш ти на чужому полі, / Прийдуть з України верби і тополі” (В. Симоненко) (навіть умираючи на чужині, не втрачаєш зв’язок зі своїм краєм, експліцитне *чуже* передбачає імпліцитне *своє*).

Мовно-естетичний ефект викликає таке вживання *свій* і *чужий*, яке пов’язане зі значущими поняттями ‘те, що належить по праву’, ‘те, що є суспільно (соціально) вагомим’. *Чужі* для Т. Шевченка – це передовсім ті, хто зазіхає на *не-своє*; отож їхнє прагнення – зробити *чуже* *своїм*: “Всьому навчим; тільки дайте / *Свої* сині гори / *Остатні*... бо вже взяли / І поле і море”; однак *чуже* для поета – не обов’язково вороже, хоч і не рідне, не *своє*: “І *чужому* научайтесь, й *свого* не цурайтесь”.

У художніх текстах поняття *своє* – *чуже* можуть набувати узагальненого смислу: *своє* – усе те, що близьке, зрозуміле, прийнятне і т. д., *чуже* – усе те, що не приймаємо, що прикрі, що заважає, що драгує і под. Порівняймо: “І ти у городі, немов собака, / глядиш добро *своє* для нас, / вночі до каменя впадаєш плакати, / кайдани гризти в тихий час. / Гризи! гризи! та знай: даремна справа – / впадеш під кригу ланцюгів, / співаючи присмагливими устами *чужих* пісень із городів (Т. Осьмачка), де *своє* добро й *чужі* пісні – символізовані образи близького й неприйнятного.

У публіцистично-пропагандивних дискурсах поняття *чужого* нерідко набуває різко негативної оцінності, що наближує значення слова до ‘небезпечний’, ‘загрозливий’; водночас *чужий* має конотації пом’якшення негативного ефекту, скажімо, у порівнянні з поняттям ‘ворожий’. У публіцистичних текс-

тах поняття *чужого* на протиположності *своєму* пов’язується з поняттями *земля*, *територія*, *народ*, *країна*, *державна*, здебільшого за потреби передати загарбницькі наміри з боку чужинців. Порівняймо: “... Москва рятувала й рятує імперію, Великоросія хотіла й хоче залишитися найбільш порабленою країною, хоче задушити все вільне на *своїй* території і на *чужих*, вважаючи їх за *свої*” [3, 144], де передано узагальнений смисл ‘загарбницька політика’ (*чуже* перетворити на *своє*).

У суспільно-політичному дискурсі *своє* – це те, що належить народові, спільноті, *чуже* – те, що заважає існуванню *свого*; загарбник прагне захопити наше (для нього *чуже*), зробивши його *своїм* (тобто перетворивши його для нас на *чуже*). Ідея запобігання впливам чужинської культури, ідеології, політики проймає такого роду тексти. Скажімо, С. Шелухін у часи боротьби за незалежність України особливої ваги надавав відстоюванню народом своїх прав: “Український рух прямує до відновлення історично належних Українському народові його власних прав, потоптаних узурпаторами та грубою силою порабителів, які *чужих прав* не визнавали й своєї грубої сили не підпорядковували праву” [8, 7], де завойовник зневажає *чужі* (тобто наші) *права*, підмінюючи їх *своїми* (тобто для нас чужими). Для І. Огієнка (митр. Іларіона) *своє* і *чуже* пов’язане з духовною культурою, властивою *своєму* народові й не властивою *чужому*: процес “створення сильної *своєї* власної національної духовної української культури... стрінувся з сильним і послідовним *чужим*, головно російським атеїзмом” [4, 410–411].

У семантичній основі численних народних фразем з компонентом *свій* лежать значення ‘належний кому’, ‘близький’, ‘власний’, із компонентом *чужий* – ‘не належний кому’, ‘відокремлений’, ‘незрозумілий’, ‘недобрий’ і под.; саме поширення стійких зворотів із цими словами засвідчує їхню активну

участь у вираженні комплексу морально-етичних, психотипологічних, соціальних категорій, зумовлених відтворенням мовної картини світу. Порівняймо звороти з десемантизованим компонентом: *свого часу, у свою чергу, доскокити свого, брати своє, правити своє, знову за своє, стояти на своєму, свого роду, своїм ходом* і т. д.; *жити чужим розумом, з чужих слів, як чужі, про чуже око* і под. [див.: ФС, 2, 782–788, 958].

У фраземі *сам не свій* відчутне значення самотності, розгубленості, де невизнання *своїм* пов'язане з внутрішніми переживаннями людини, що не знаходить собі місця серед своїх і чужих, “втратила себе”; з людиною відбувається щось подібне до відторгнення від самого себе, коли вона не тільки не відчуває себе і не своєю, і не чужою (*ні в сих ні в тих*), а й такою, що не знає, що вдіяти: “Стоїть *сам не свій* Павло, дивиться на юрбу веселих, привітних ковальців, що самі прийшли на його щастя, ніхто ж їх не просив до сільради, тільки на весілля просили” (В. Кучер) (передане значення приголошення діями інших, отожд став у чомусь *не своїм*).

Утрата мотиваційної основи стійких зворотів з компонентом *свій* позначилася, зокрема, на фраземі *нести свій хрест*, де нині не усвідомлюється її зв'язок з первинним сакральним смислом; уживається нерідко зі словами *тяжкий, важкий, нелегкий*, що певною мірою семантизують значення слова *хрест* і послаблюють наголошення на *свій*; пор.: “Він мученик і добровільно несе *свій хрест*” (М. Коцюбинський); “*Тяжкий свій хрест* мовчки несло жіноцтво у війну” (М. Стельмах) [див.: ФС, 2, 548].

Найближчі серед *своїх* – *я, сам, самотність, особистість*; у коло цих концептуальних смислів входять номінації *мене, мені, мною, себе, собою (сам собою), в собі* і под. Смислове навантаження цих понять, об'єднаних навколо *свій*,

доволі виразне: знати себе, знаходити себе, порозумітися з собою тощо – ці й подібні метафізичні дилеми не завжди однозначні: “*В собі* – як в лісі. Далина німа / Звучить в мені холодною струною. / І вал октав пророчить, що нема / Мене в мені – лиш тінь моя манюю / Шмат голосіння стеле за труною!..” (І. Драч).

“*Сам як інший*” – уже одразу означає, що самотність самого (*du soi-même*) до такої міри глибоко імплікує іншість, що перша виявляється немислимою без другої й постає через другу, якщо скористатися гегелівським зворотом. Сполучникові “*як*” ми хотіли б надати посиленого значення, не тільки пов'язаного з порівнянням – *самого* як подібного іншому, – але й з імплікацією: *самого в якості іншого*” [6, 10]. Поєднання себе з іншим на означення ‘людяність’ стає визначальним морально-етичним постулатом.

Особистість не відокремлена від інших, а, зрештою, усвідомлює себе як іншого, переймається його життям як *своїм*, а не *чужим*.

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Аверинцев С. С. Софія-Логос: словник / С. С. Аверинцев. – К.: Дух і літера, 1999. – 459 с.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист; пер. с фр. – М.: Прогресс, 1974. – 9 с.
4. Гуцало Є. Ментальність орди / Є. Гуцало. – К.: Просвіта, 1996. – 174 с.
5. Іларіон, митр. Дохристиянські вірування українського народу / Іларіон, митр. – К.: Обереги, 1994. – 424 с.
6. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу / Віталій Кононенко. – К.; Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 247 с.
7. Рікер П. Сам як інший / Поль Рікер; пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2000. – 450 с.
8. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Академический Проект, 2004. – 992 с.
9. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / Сергій Шелухин. – Прага, 1936. – 248 с.
10. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Г. Г. Шпет. – СПб.: П.Э.Т., 1996. – 155 с.

Словники

ПСС – Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / Святослав Караванський. – К. : Кобза, 1993. – 471 с.

СС – Словник синонімів української мови : у 2 т. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1. – 1026 с., т. 2. – 954 с.

СУМ – Словник української мови / голов. редкол. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1980. – Т. XI. – 699 с.

ФС – Фразеологічний словник української мови / голов. редкол. Л. С. Паламарчук. – 2-ге вид. – 1999. – Кн. 2. – 980 с.